

Zeitschrift: Romanica Raetica : perscrutaziun da l'intschess rumantsch
Band: 13 (1998)

Artikel: Historia, lungatg e cultura
Kapitel: Historia dell'explotaziun de fier a Punteglias sur Trun
Autor: Maissen, Alfons
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-858963>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 19.10.2024

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

11. Historia dell'explotaziun de fier a Punteglias sur Trun

*(En: Beiträge zur Geschichte der schweizerischen Eisengiessereien,
Schaffhausen 1960)*

Era cheu leva la Fundaziun Biblioteca de fier (Eisenbibliothek) Georg Fischer, Schaffusa, ina contribuziun per romontsch. Il coneditur dil suranumnau cudisch commemorativ, Karl Schib, lai tutta libertad alla contribuziun romontscha. Cular fier e gisa ei ina logica secunda staziun dell'explotaziun minerala. Igl ei pia buca de far curvien, sch'il collaboratur romontsch semetta en contact culla Cularia AG a Cuera e sfuglia leu zagei material. Ei setractava gie dell'unica cularia el Grischun che ha pudiu tener la dira en sia existenza tochen 1995. En quella moda secumporta la lavuretta presenta cull'intenziun primara: Cularia. Suenter quels 35 onns dapi lu, ein comparidas era el Grischun in triep publicaziuns en caussa.

Igl ei remarcabel con pauc che nossas scolas s'empatschan de quella historia mistergnera schi viva e derasada en nies Grischun duront ils davos tschentaners. Il Museum Regiunal Surselva posseda ina gronda e preziosa collecziun ded amplas sutterranas, da siu origin tochen als models generals d'Europa. In cudisch: «Das Erzvorkommen im Bündner Oberland», fa attents nus ch'era la Surselva fuva in liug preferiu per talas retschercas ed emprovas d'explotaziun de crappa-fier.

D'impurtonza ei la fotografia d'entuorn 1908

Sper las minieras de fier a Bravuogn, en Val Schons, a Tavau, en Engiadina ed en pulit bia auters loghens e loghets, ha per nossa Surselva cunzun Trun cun sias Punteglias cudizzau atravers tschentaners ils urentaders de minas de fier. Buca per nuot senumna igl ual magari selvadis che vegn neuagiu dallas Punteglias *Ferrera* e la val ch'el percuora Val Punteglias e Val *Ferrera*, num local derivonts dal latin *ferrum*, fier. Nums che regordan il fier e siu traffic dat ei aunc tons el Grischun. Igl ei in'enzenna de veglias emprovas d'explotaziun en nossas vallas.

Ils emprems temps dell'istoria miniera, en special dil fier, ein scars en documents e notizias referentas. Empau meglier stat ei culla davosa fasa de talas emprovas en nossa cuntrada,

all'entschatta tochen lunsch viaden el 19avel tschentaner. Quei che nus savein oz seresulta per la gronda part da contracts denter ils possedents de respectivs regals ed ils sorprendiders. En tals documents intervegn ins sur ils logs de minieras, sur dils baghetgs e remisas, sur novas schmelzas ni fonderias, sur d'indrezs d'elaborar il fier, startgieras, stendieras de fier, martel-luns ded aua; era fuorns de funder e barsar fier, caltgeras e cotgleras ein allegadas. Indicaziuns pli extendidas ed exactas sur della tecnica de tut quels indrezs mauncan. La vart mistergnera ei negligida en documents era per il 19avel tschentaner. Igl urbari de Trun remarca en auter context gia el 15avel tschentaner ina smelza: *by der alten schmeltzen* etc., che sesanflava probabel sisum pastira sper la Ferrera.

Igl onn 1656 surdattan avat, cussegl e cumin de Mustér tut las minas sil territori dil circuit Mustér a tscheins a mistral *Michèl Schorno* ed a litinent *Carl Bühler* de Schwyz.

Gia 1568 fa giuncher *Georg Besserer* de Rohr a Ulm contracts d'explotaziun de fier culs signurs de Mustér. El era enconuscent urentader e menader dellas minieras a Bravuogn e per temps perfin secasaus a Trun. 1694 survegn *Hans Ulrich Steiner* de Winterthur a tscheins il dretg d'explotaziun dellas minas de fier de Nadels e della Val Punteglias. Quei contract ei vegnius fatg per 15 onns e munius tenor la sinoptica della Claustra culs sigils digl avat, della communitad de Mustér e lur autoritads. Con ditg Steiner ha luvrau ellas minieras e tgei successurs ch'el ha giu ei buca enconuscent. 1752 surpren tenor in contract culla vischnaunca Trun barun *J. A. Schauenstein e Buol* l'interpresa. Tenor ils documents duevan ad aduala pagaglia luvrers indigens vegnir risguardai; il medem passus valeva per il transport dils minerals de fier giuado dalla muntogna tochen sper pegnas e fuorns. Era dueigi esser lubiu als della tiara de vender victualias a medem prezi. Il de Schauenstein e Buol ha il dretg d'ereger ina schmelza (ferrarezia), edificis necessaris, bargias e cotgleras. En cass che la lenna de baghetg, per igl arvel e la roda ded aua, tunschessi buc cun quella dil contuorn, lu hagi igl interprendider il dretg sin 12 plontas ord la schetga. Pertgei motiv quella interpresa de minieras ei tuttenina tschessada, ei buca d'intervegnir.

Pér suenter la revoluziun franzosa vegn puspei allerts igl interess per las minas ella Surselva. In dils pli fervents promoturs ei senza dubi stau *Pader Placi a Spescha*. Sia iniziativa ei de tempra e character purmein human. El giavischava da tut cor in migliurament economic per siu pievel. Deplorablamein eran ils dirigents ed interprendiders tuttavia buca carschi allas grondas pretensiuns. Savens muncavan buca mo las premissas de mistregn e professiun, mobein era il character integher. Enstagl progress e beinstonza caschuna quella schenta jastra per gronds temps mo discletg e sventira.

All'entschatta dil 19avel tschentaner fan la nova emprova d'exploraziun de fier a Trun *Peter Heinrich Karg* de Bregonza e mistral *De Menga*, oriunds dalla Val Calanca, mo gia dapi onns a Glion sco hermer ed instradader d'uniuns per l'exploraziun de minieras. Il contract cun la vischnaunca de Trun date-scha dagl onn 1818. Immediat vegn entschiet cul baghegiar ils baghetgs necessaris. Sisum la pastira della Ferrera vegnan construi fuorns de brass, giu el vitg nua che stat oz la fabrica, ina schmelza ed in tec sura 2 streccas u startgieras de fier. Era ellas minieras semett'ins alla lavur. Tut quels indrezs cuostan bia daners. Sper ils 130 risguldis (Reichsgulden) tscheins empermetta la societad consistenta da personalitads della tiara, de cular da niev il tierz grond zenn della baselgia parochiala de Sogn Martin. La vischnaunca s'oblighescha de menar sil plaz de ghisa tut il material per cular il zenn giavischau: lenna, crappa, arschella, sablun e caltschina. Mo era quella nova societad indigena ha buca pudiu redember allas difficultads ed ei meinsvart cupitgada. Buca bia meglier vai culla fatschenta franzosa *J. F. Levrat* che vegn en possess de tut igl inventari della societad de vidavon. Silsuenter surpren il menaschi *J. Du Cardonnoy* cun in signur *Schmid* de Metz alla testa. Cardonnoy baghegia ina atgna ferrarezia u fonderia cunquei ch'el vegn en carplina e process cun siu predecessur. 1833 ei la schmelza erigida e da leu tochen 1842 para la schmelza ded esser stada en funcziun senza cal ed ins luenta grondas quantitads fier criu ord crappafier giud las Punteglias. Il fier criu era denton buca della megliera qualitat, essend ils dirigents responsabels buca el cass de zavrar las mineralias ina da l'otra. Aunc igl onn 1841 ve-

gnea luentau 40 tscheners fier criu a gi. Tschiens luvvers vevan lur occupaziun. Mo cugl onn 1842 paran las lavurs vid las minas de fier de Punteglias d'esser tschessadas per adina. Contracts culla vischnaunca de Trun vegnan concludi ils onns 1847, 1856 e 1873; en vigur ein quels denton mai i.

De tut quella lavur d'explotaziun de fier a Trun ein restai zun paucs e pigns fastitgs. Ins sa circa nua che las schmelzas, las remisas, las stendieras e las minas eran, mo caussas pli exactas sur dil menaschi, indrezs, sur dalla lavur mistergnera ein nun-enconuschentas per munconza de scartiras, indrezs ed uaffens. Cun dumandar vischins de Trun e contuorn ein vegni neunavon entgins tocs fier e fuormas che derivan dallas interpresas de fonderia e minieras dil 19avel tschentaner. Ei vala forsa la peina d'allegar quellas zacontas caussas.

En beinenqual liug han ins anflau cotgla, slaccas, crustas de fier che dattan perdetga de lavur de miniers. Tocca de mirs de duas brassarias de crappa-fier ein vegni neunavon cun svolver tratschs sur la casa Vonchristen. In dètg crap miez barsaus d'ina vart e che ornava ina cantunada della fabrica de ponn a Trun era il mussament per l'existenza de pegnas de brass. En casa Tumasch Quinter sesanfla aunc oz in plantschiu zuler-sut tschentaus cun ina partida plattas-fier derivontas d'in deposit d'ina dellas davosas interpresas de miniers a Trun. Ina gronda steunga fier della medema derivonza stat en possess d'in pur a Campliun. Plinavon existeva avon onns en ina casa purila sco plantschiu d'in lutget ina gronda e grossa platta-fier de ghisa ch'ei oz remplazzada entras in pavement de beton. En in surcombras vein nus engartau ina platta de furnel cun treis combas culadas en pér pli tard, en fuorma de tarpa, che deigi era derivar dalla ferreria a Trun. Oz vegn la platta duvrada de serar en ils schambuns. Dapi decennis sesanfla in toc fier trianghel silla platta crap della porta davos della Cruna. La stad tegn el aviert la porta, igl unviern vegn la neiv sgarada giu sil fil dil pleder; tschiena e mellis de quellas maslas mavan dalla tiara giuado sco rauba de commerci ellas cularias della Svizzeria e digl jester.

Ellas fondarias a Trun vegneva produciu fier criu. Il cul de ghisa ni il fier de batter per il fravi vegneva fatgs en cularias

della bassa. Sch'ins persequitescha l'entira lavur dils miniers, dellas fondarias e finalmein della culaziun de fier ed auters metals duront il temps miez tochen neuagiu el 19avel tschentaner, vegn ins pertscharts dil regl, dil basegns, della premura de nos perdavons per la tecnica e per il progress e svilup della carstgaunadad.

A Cuera ei pér decennis pli tard vegniu fundau l'emprema e suletta cularia de fier.

La cularia Cuera S.A.

La *Cularia Cuera S.A.* ei la suletta interpresa de quella natura en nies Grischun. El decuors dils onns ha ella midau pliras gadas sia posiziun a Cuera. Fundada ei quella interessanta firma vegnida 1892 da signur *Teodor Küng* e sesanflava igl emprem en in pign luvratori dil *Welschdörfli*. Pli tard vegn erigiu per relaziuns grischunas ina respectabla halla, officina cun tuts ils indrezs necessaris ella Via dil Rein. Empau pli tard s'associescha siu frar *Giusep Küng* cul fundatur. El veva bandunau sia fatschenta empau scardalida a Schaffusa per returnar a Cuera. Mo era il feagl de Giusep, *Gieri Küng*, entscheiva a luvrar ella cularia, havend finiu ses studis de inschignier de cularia a Duisburg. 1912 vegn quella halla de cularia arsentada e destruida per part. Ella vegn denton baghegiada sil medem plaz en fuorma engrondida e modernisada cun speras ina scrinaria de models de cular fier. *Gieri Küng jun.* drezza en laboratoris per intercurir il fier, il sablun, la ghisa etc. Era ina secunda pegna de cupola vegn decidevida, mo il giuven miera 1918 dalla grippa el survetsch militar ed enzacons meins suenter il fundatur *Teodor Küng* d'ina daguota. Suenter sia mort surpren inschignier *Gustav Frey* 1919 la direenziun della fatschenta ensemen cun *Giusep Küng*. Ils temps de crisa entscheivan e la fatschenta era gia dapi 1912 surcapitalisada e pivteva beinduras ton ch'ella sto vegnir sanada. 1926 u 1927 miera *Giusep Küng* e dacheunaven resta aunc la feglia de *Giusep* en fatschenta. 1948 vul ella sedeliberar dil buordi, targend negin nez dalla produenziun. Signur *Frey* resta persuls sco menader, sustenius d'in schiender en fuorma de commanditari. La *Cula-*

ria Cuera Küng S.A. vegn midada 1948 en *Cularia Cuera Frey S.A.* Pér suenter la secunda uiara mundiala crescha la sviulta de rauba ed il gudogn en fatschenta. Mo tuttina ceda inschi-gnier Frey sia fatschenta gia 1953 a *J. Bürchler* che veva gia in luvratori ella Via dellas Resgias e veva fatg experiencias cunzun culla culaziun d'alumini. Cun quella midada vegn la firma *Cularia Cuera S.A.* fundada. Bürchler engrondescha l'interpresa gia 1955 e sededichescha dad ussa naven, suenter duidas transformaziuns, mo pli alla cularia d'alumini; el continuescha ussa la fatschenta sut il num de firma *Cularia Alumini, J. Bürchler*. Quella producziun era seresultada pli rendeivla e buca ton controllada e fixada els prezis da grondas fabricas de maschinas. Tgei dueva denton schabegiar culla culaziun de fier? Ina nova firma seconstituescha e fa la damonda alla suprastonza dil mar-cau per la cessiun de 2000 m² sulom de baghegiar sigl intsches d'industria a Cuera. A quella damonda per sulom vegn final-mein corrispundiu. Il november 1955 sa vegnir entschiet ella *Via Mulin de puorla* (Pulvermühlestrasse) culla nova halla. Inziant e directur della nova interpresa ei *Walter Koch*. Senza sia iniziativa vess la Cularia de fier Cuera S.A. calau d'exister. Il baghetg corrispunda allas pretensiuns higienicas ed alla tecnica de cularia moderna.

Quei maletg astgass esser staus fatgs 1908. El presenta l'entira meistranza della cularia de fier Küng e Co., Cuera. Ils luvrers mess cheu en vesta ein per la pli gronda part Talians, enzacons Tudestgs e Svizzers. Ils Grischuns vevan pauc tschaffen per quei mistregn. Enzacons onns avon l'emprema uiara mundiala luvravan cheu buca meins che 60 culafier e formaders, en tut pli che 100, era circa 10 femnas. Tenor Emil Stolz, entraus 1905 en fatschenta, fuva el il sulet de lungatg tudestg.

Dretg davontier, pusaus encunter ina petga, cun capetscha, stat il fundatur della cularia Theodor Küng, morts 1918. Seniester sil maletg vesan ins ina zuola de rullar suga, duvrada per transports de rauba pli greva. Enamiez, davontier ei la fuorma per in garter de finiastra e dasperas in giarsun che muossa il product finfatgs. Schreg siado stat in grond candelaber de via. Davonneu sesanflan plattas de model en gep, pinadas per la culaziun de tschabergals de balcuns e scaderas, ed era per curtginaziuns. Interessant ei ch'ei deva gia lu fuormas de ghisa libras de scaffa. El funs ina pegna cupol, plinavon ina tschaghegna che va sin lautga de cargar.

La nova fatschenta fabrichescha per vias e baghetgs tutta spezia ded uviarchels e rosts de tumbins, tureras e foss, tenor catalog specificau cun circa 220 models. Per tureras sin vias lateralas vegnan culai rosts specials en 3 lungheziass; per la hotelleria grischuna vegnan construidas, sco gia avon 70 onns, las grondas e grevas plattas de fiug cun lur tscherchels e rosts en peisas de tochen 600 kg. Las empustaziuns vegnan dals hoteliers, beinduras tras intermediaziun de spazzatgamins ni mettapegnas che han traso relaziuns culs hotels. Ils models de ghisa per plattas etc. ein gia dapi decennis en disposiziun. Il novissim temps fa la firma bunas experiencias culla culadira de rollas specialas de ghisa per sutgeras e lifts de skis. Cun metter denter a quellas rodas de transmissiun solas de gummi va tut sco sin vali, senza canera e schurmegia la suga-fier. Era per diever d'industria e de maschinas vegn culau tocca de ghisa grischuna de 1-1000 kg tenor las normas de VSM.

La fatschenta ha oz 16-19 luvriers en tut, 8 manuals, 8 culadurs, formaris e magularis, in serrer, turnader, reparader de defects e ruttadiras. La mesadad dils luvriers ein scolai en lur mistregn, ils auters ein gidonters. Ils nums dils culadurs etc. ein per il pli jasters: talians, svizzers e d'altres nazziuns. El Grischun dev'ei buca caschun d'emprender quei mistregn. Era vevan indigens pauc tschaffen per il mistregn insumma.

Sper ina pegna de luentar, marca «Cupol», sesanfla en halla ina maschina de schubergiar la ghisa, de transformar il sablun de fuorma, ina girella, biaras cassetas de fuorma, preuls e cazs, ina traglia de smergla ed auters impurtonts indrezs. La pegna cupol ha in diameter interior de 600 mm, ina besa en pegna secompona en sesez de differentas cozzas de cocs e fier ina sin l'otra. Las rasadas de fier cuntengan fier criu en fuorma de maslas e barras, ruttadiras, curdems e fier veder etc.; mintgamai tenor la qualidad ch'in object de ghisa ni l'auter drovan, sto era la composiziun esser outra. Ei vegn distinguiu 3-4 direziass. Il material de fier sco era la cotgla vegnan tratgs sil plantiu sura cun in lift. Per dar fiug all'entschatta, mettan ins empau scanatscha dalla bucapegna sut viaden ed era empau cocs sissu. Suenter vegn tut il fier e material de brisch bess egl intern dall'alzada sura, tut tenor regla e stadera. La pegna cilen-

drica ei gie 3–4 m aulta. Pér suenter biebein in'ura san ins trer giu l'emprema pusada de metal buglient; las pusadas sura en pegna, mo scaldadas, setschantan adina pli e serabetschan lu giu ella zona de schmelza. Il quantum de fier pil gi de culaziun sto gia esser calculaus ordavon. Ils culadurs ston survegnir avunda culem per emplenir las fuormas pinadas per quei gi cun gronda breigia, savida e premura. La pegna cuntegn el medem temps pliras pusadas che peisan magari 3–4 tonnas. Il gi de cular tuch'ei de derscher giuaden ella gula ardenta della pegna tochen 30 pusadas fier de 200 kg, pia en tut 6–7 tonnas. 3 gis mintgamai drovan ils luvriers per far las fuormas, il 4. vegni culau dallas 15.30–18.00 uras. Sche ils 3 gis tonschan buc per far ils maguols e las fuormas, refieran ins il cular sil 5avel gi. La pegna vegn mintgamai reparada en quei temps. La calira immensa maglia adina vid crap, sablun ed arschella. In luvrer flicregia pli u meins adina la pegna. L'aulta pegna cilendrica fietergiada cun specias de maulta e cun crap che po tener petg a tuttas caliras, sto vegnir duvrada tras diltut en sia calira. Igl ei sco cun in fuorn de far paun; la secunda e tiarza furnera en roda, drova meins lenna che l'emprema. Pér la tiarza spinada de fier buglient ei propi buna ed ha la calira sufficienta. Per quei drovan ins las 2 empremas pusadas mo per ghisa de construcziun e buca per maschinas.

Il material: cocs, fier criu en barras etc., sablun sintetic vegn retratgs dalla Tiaratudestga, mo era dalla Svizzerza. Formaliers e culadurs lavuran en accord. Mintgin ei responsabels sez per las fuormas ch'el fa. Els ston far lavur exacta per buca vegnir en donn. Sbagls de fuormas vegnan alla glisch pér cu il cul buglient ei sferdaus ed il manti ruts ora. La lavur de culaziun ei ordvart heiclia ed era sutposta meinsvart al schabetg. Ils products sferdai sil gi suenter, ston vegnir controllai dil bi e dil bein avon che vegnir tractai u tarmess pli lunsch per la lavuraziun mecanica. Sch'in sbagl seresulta buc clarmein per muncaiment digl accordant, lu surpren la firma il donn caschunau. In toc de ghisa sbagliaus mo per in tec, sto vegnir repetius en tut sias fasas de lavur. Il toc falliu vegn luentsaus e dat culem per in auter gi de culaziun. Ils sbagls effectivs ein denton tgunsch de separar dad incaps nunprevedi ed accidentals. La culaziun ei

schidegir la culminaziun della lavur en cularia! Ella ei inclusa egl accord, e tuts che segidan ton scoi pon de spinar e de derscher il culem buglient ellas fuormas. Tut ha grond interess che il grond mument reusseschi. Il spachetar va puspei sin quen de mintgin. La culaziun vegn fatga cun tut quitau, havend il bugl ina calira de varga 1200 grads ed il priel grond ina peisa de mesa tonna.

Quella peisa sa buca vegnir purtada e dirigida ellas fuormas mo a maun. Perquei intent stat a disposiziun ina giriala de halla. Tochen che dus derschan la suppa caulda ellas fuormas, sto in tierz retener cun ina liunga palutta-fier la schlacca che donnegiass il cul sch'ell'entrass ella fuorma; ei dess lu loghens cavortgs e de ruttadiras. Per fuormas pli pintgas vegn la *broda caulda* purtada en preuls ni cazs de 20 e 50 kg. Sper quels 3 che ein vid il priel grond, ston dus manevrar e manipular cun la girella tochen vitier la bucca della suandonta cassa. Ils mettenpegna ein occupai da lur persei. Il priel grond tonscha magari per pliras fuormas, mo mai astga la culaziun vegnir interrutta en ina e la medema fuorma cun derscher suenter ina nova carghentada. Sin ch'ins vegness culla nova spinada fuss la part ella fuorma gia sferdada empau. Quei caschunass defects nunperdunabels. Auters miran che las fuormas schloppien buc e che ils gas che sestrocian neuado dallas sfendaglias e buccas vegnien ars; fiugs pli gronds barschassen la manutta dils manevrants dil priel e ston vegni cuvretgs cun sablun. Beinenqualga sa ina fuorma sluppar per in motiv u l'auter e vulnerar ils luvrers e caschunar grondas e grevas barschadiras en fatscha e cunzun sbrinzladas prigusas els egl. Perquei han quels dils preuls spiaghels de schurmetg adattai!

Che quei tut mondi en uorden e che las lavurs e lur successiun seigien drizzadas tenor ils megliers principis de lavur, procura il capo de culaziun. Il directur meina la fatschenta, ei schef de propaganda, contabilist e viaggiatur en ina persuna; el ordeina l'execuziun dellas empustaziuns e studegia novs projects e pusseivladads de produziun. Il directur e possessur della Cularia Cuera S.A. ei era cudischius culla professiun de scrinari-modellist. La scrivaria de models de ghisa sesanfla sper la cularia d'alumini, Via dil Rein, e survescha a domisduas interpresas.

Per far pusseivel entginas paregliazions, returnein nus anavos als origins de quella industria singulara el cantun Grischun. Tenor regurdientschas de plirs luvrers stuess l'emprema cularia a Cuera, bein fetg primitiva, gia esser vegnida fundada igl onn 1842. Avon che la fatschenta ei vegnida translocada alla Via dil Rein, sesanflava ella dapi sia fundaziun 1892 el *Welschdörfli* visavi il Florastübli ded oz. Il local della emprema cularia surveva pli baul per local della armada dil salit, oz ei leu ina stizun de fretgs e verduras. Cu quella midada ha giu liug ei buca enconuschent a nus, probabel entuorn 1908. Anno 1912 eis ella gie vegnida arsentada.

Il stabiliment ella Rheinstrasse occupava duront l'emprema uiara sut il fundatur T. Küng buca meins che 100 luvrers e luvreras. La pegna de luentar il fier veva in diameter intern de 1200 mm che vegn denton pli tard reducius cun in fieter sin 900 mm. Ins culava 10–20 tonnas fier nuninterruttamein e quei mintga 2 gis en passa 50 pusadas a 450 kg. Il priel grond aveva ina capaciad de 4–5 tonnas. El stueva buca mo vegnir transportaus dalla pegna alla fuorma cun in cran, mobein era derschius successivamein cun in indrez mecanic de roda, dirigius giu dalla cabina.

La produenziun de fuormas de ghisa era all'entschatta pli varionta. Era fuv'ei pusseivel de cular tocca pli greva. Avon 40 e 50 onns dev'ei magari fuormas de 10 tonnas grevas, postaments per casas de turbinas. Certas fuormas stuevan vegnir viultas per turnar a cular. Era vegnevan culadas rodas de cunterpeisa per resgias de blocca, postaments per traglias de lenn e de fier, rodas ad empalms e dentadas, rodas de cups per la fabrica de maschinas Willi Cuera. In auter product eran las petgas de fontaunas che vegnevan culadas il bia en 2 parts epi messas ensemble; era rodas de sugas-fier per funicularas, portas-pegna, tscherchels, postaments de resgias dublas, sochels per molas-crap e molas de smirgla. Per l'ovra electrica de Cuera a Lüen han ins culau en quei stabiliment plirs gronds postaments. Pli navon s'occupava la cularia de petgas per latiarnas a gas, de tschabergals de tutta fuorma e mesira, de pegnas e tocca de maschinas. Duront l'emprema uiara mundiala han ins culau granatas, per la secunda sochels de sirenas d'allarm etc.

Per mover ils preuls e la greva tocca de ghisa formada e culada eran montadas 2 girellas gigantas de halla e 7 girellas circularas. Interessantas ein las empustaziuns ella secunda fasa della fatschenta, sut la direcziun de inschegnier *G. Frey* da 1919 naven. Ils luvriers senuspevan de mo adina luvrar vid tocca de baghetg en serias. Interessants models, savens unics, de peisa tochen 4000 kg tarmetteva la fabrica *Brown Boveri & Cie.* da Baden. Mo il deposit de tals models cheu a Cuera muntava alla summa de 200'000 frs. Talas construcziuns che devan jamnas lavur als formaris, savevan buca vegnir dai en accord. Ils prezis vegnevan struclai dallas fabricas grondas e la marginala de gudogn era bassa. La crisa veva reduciu da 60 luvriers 1921 a 15–20 igl onn 1932, ed era quels stuevan luvrar en duas successiuns, in'jamna per part. La tierza fasa della fatschenta, culla nova halla de 1955 e possessur *W. Koch*, serestrenscha sapientivamein sin pli paucas ed era sin pli levas fuormas de ghisa.

Oz mo dat pli perdetga de quei traffic singular de pli baul ina fotografia dils 1908 circa, e las vuschs viventas d'antieriurs possessurs e luvriers ed enqual plan e skizza de quei temps. En quei liug, ella Via dil Rein, ei dapi 1955 tut transformau e drizau silla produciun d'alumini. Il niev stabiliment de cularia de fier ei sco menzionau sil territori industrial de Cuera. Omisdus interpresas ein fetg parentadas ad emprem'egliada, per il nunversau en materia. Igl expert e versau specialist fa denton ina gronda differenzia denter la culaziun grischa (fier) e la culaziun alva (alumini). Igl ei per las duas industrias circa la medema differenzia che zeivra la lavur d'in lennari e quella d'in miradur. Omisdus lavuran in cun l'auter, in en l'auter per il medem baghetg, e tuttina, tgei differenzia de materia. Era las materias fier ed alumini ein fetg differentas en lur substantzia e composiziun. Las metodos de culaziun ein fetg diversas. Mo ils products van magari allas medemas fabricas de maschinas e fan alla fin part della medema construcziun.

Il niev stabiliment de cularia de fier via Mulin de puorla ha aunc oz a Cuera bien dretg d'existenza. Pauc vessi denton vuliu che quella solia industria de fier el Grischun fussi svanida. All'iniziativa de signur *Walter Koch* eis ei d'engraziar, sche quei ei buca daventau.

Bibliografia

- JUVALTA-CLOETTA: *Aus der Geschichte des Bergüner Bergbaues nach Dokumenten von 1556-1616*, Chur 1928.
- SPESCHA, PLACIDUS: *Sein Leben und seine Schriften...*, Hrsg. von F. PIETH, KARL HAGER und P. M. CARNOT, Bümpliz-Bern 1913.
- VINCENZ, P. A.: *Las minieras de Trun*, Basilea 1898.

Per informaziuns ein stai a disposiziun ils signurs Walter Koch, Gustav Frey, possessur della fondaria. Capos e luvriers ch'ein stai a disposiziun: Battista Foi, Arami, Emil Stolz ed enzacons vegls luvriers della fondaria. – A Trun han informau Tumasch Quinter e Benedetg Tuor. Consultai ein vegni ils arhivs a Trun ed a Cuera.

